

اسلام و پژوهش‌های روان‌شناختی

سال اول، شماره سوم، زمستان ۱۳۹۴، ص ۷ - ۲۶

هوش اخلاقی و ساخت آزمون اولیه آن بر اساس منابع اسلامی

Moral Intelligence and Designing its Initial Test Based on Islamic Sources

ک. هادی ارشاد حسینی / کارشناسی ارشد روان‌شناسی، موسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی
رحیم میردريکوندي / استادیار روان‌شناسی، موسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی
محمد رضا احمدی / دانشیار روان‌شناسی، موسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی

Hadi Irshad Husseini / MA of Psychology, IKI.

ershadhadi@yahoo.com

Rahim Mir-Drikwandi / Assistant Professor of Psychology, IKI.

Muhammad Reza Ahmadi / Associate Professor of Psychology, IKI.

ABSTRACT

The present study aims at investigating components of moral intelligence and constructing the initial test based on Islamic sources. It is of fundamental research type wherein the content analysis has been used. The statistical society of the research consisted of all students in Imam Khomeini Educational and Research Institute as well as the seminary students in Jame'a al-Zahra in 1395-1396 SH educational year. 100 subjects were selected through available sampling method. After studying, note-taking, organizing and analyzing Islamic and psychological sources, the researcher has analyzed the most important moral virtues. The components of moral intelligence mounted to 17 items based on the criteria of goodness, nobility and

چکیده

پژوهش حاضر که با هدف شناسایی مؤلفه‌های هوش اخلاقی و ساخت آزمون اولیه آن بر اساس منابع اسلامی انجام گرفت، از نوع پژوهش‌های بنیادی بوده و در آن از روش تحلیل محتوا استفاده شده است. جامعه آماری این پژوهش را تمامی دانش‌پژوهان مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی و طلاب جامعه الزهراء در سال تحصیلی ۱۳۹۵-۱۳۹۴ تشکیل می‌دهند که با روش نمونه‌گیری در دسترس، ۱۰۰ نفر انتخاب شدند. محقق پس از مطالعه، یادداشت‌برداری، سازماندهی و تجزیه و تحلیل منابع اسلامی و روان‌شناختی، مهم‌ترین فضائل اخلاقی را مورد تجزیه و تحلیل قرار داده است. مؤلفه‌های هوش اخلاقی

excellence in the sphere of morality, and were classified into three groups of divine, individual and social components. To investigate the extent to which the Islamic texts conform to the components of moral intelligence, we used the experts' opinions. 90.5 and 75.87 percent of the experts agreed that the texts conform to the components; and this shows the desirable validity of the content. To assess the validity of the criterion, that test along with the Moral Competency Inventory (MCI) were conducted. The correlation at 0.84 shows the high validity of the test. The components of the Islamic test on moral intelligence were highly correlated with the whole test but with a low positive correlation with one another; this shows the validity of the test construct. The reliability of the test by the internal consistency of the questionnaire was measured through Cronbach's alpha to be at 0.96. Splitting the test led to a reliability of about 0.93 and 0.95. The results showed that the initial test of moral intelligence based on Islamic sources enjoys a desirable validity and reliability.

KEYWORDS: intelligence, morality, moral intelligence, Islamic sources, validity, reliability

بر اساس معیارهای مکارم، محاسن و معالی در حوزه اخلاق، به هفده ویژگی رسید و در سه دسته الهی، فردی و اجتماعی تقسیم گردید. برای بررسی میزان مطابقت مستندات اسلامی با مؤلفه‌های هوش اخلاقی از نظر کارشناسان خبره دین استفاده شد. میانگین کل ۳/۷ نشانگر موافقت ۹۲ درصدی کارشناسان در خصوص تطابق مستندات با مؤلفه‌هاست. هماهنگی میان مستندات با گویه‌ها، میانگینی در حد ۳/۵۱ بدست داد. جهت سنجش روایی ملاک، آزمون محقق ساخته به همراه آزمون هوش اخلاقی (MCI) اجرا شد. همبستگی دو آزمون با ۰/۸۴ نشان دهنده روایی بالای آزمون است. مؤلفه‌های آزمون هوش اخلاقی اسلامی با کل آزمون، همبستگی بالا و با یکدیگر همبستگی مثبت و پایین داشتند که نشان دهنده روایی سازه آزمون محقق ساخته است. اعتبار آزمون بواسطه بررسی همسانی درونی پرسش‌نامه با ضریب آلفای کرونباخ محاسبه و نتیجه آن در سطح ۰/۹۶ به دست آمد. دونیمه‌سازی نیز اعتباری در حد ۰/۹۳ تا ۰/۹۵ به دست داد. نتایج تحقیق نشان می‌دهد که پرسش‌نامه تهیه شده از اعتبار و روایی مطلوبی برخوردار است.

کلیدواژه‌ها: هوش، اخلاق، هوش اخلاقی، منابع اسلامی، روایی و اعتبار.

مقدمه

آدمی از دیرباز، به دنبال شناخت جنبه‌های ناشناخته وجود خود بوده است به طوری که در این راستا، جنبه‌های متعدد و متنوعی اعم از زیستی، روانی، اجتماعی، معنوی و اخلاقی را در وجود خود، مورد تفحص قرار داده است. در این میان، یکی از اولین مسائلی که در قلمرو مطالعات روان‌شناختی، توجه متفکران و اندیشمندان را به خود معطوف نمود، ماهیت هوش آدمی است (حسین چاری و یوسفی،

۱۳۸۶، ص ۱۷). اگرچه، واژه هوش^۱ تا پیش از تحقیقات بینه^۲ در اوایل قرن بیستم، چندان در ادبیات مربوط به انسان و حیطة‌های مربوطه، به چشم نمی‌خورد، ولی مفاهیمی هم‌چون ذهن^۳، عقل^۴، روح^۵ و عقلانیت^۶ را می‌توان در متون یونان قدیم به‌ویژه در متون دینی ردیابی کرد (همان، ص ۱۸). آگاروال^۷، سعی کرده است تعریف‌های مختلف از هوش (۳۳ مورد) را در یک طبقه‌بندی چهار گروهی به نمایش بگذارد که گروه اول از این تعاریف، به سازگاری فرد با محیط، گروه دوم، به قدرت یادگیری، گروه سوم، به توانایی انجام تفکر انتزاعی و ادامه آن و گروه چهارم، به تعریف‌های عملیاتی برمی‌گردد (به نقل از میردربکوندی، ۱۳۹۰، ص ۳۴-۲۹).

بحث اخلاق^۸ نیز همواره جایگاه ویژه‌ای در علوم، به‌ویژه، در علوم انسانی داشته است و این بدان دلیل است که از بدو خلقت انسان، فضایل و رذایل اخلاقی بیش از سایر ویژگی‌ها و خصیصه‌هایی که انسان را از سایر مخلوقات خداوند متمایز می‌نماید، خودنمایی نموده‌اند و این امر، از زمان حضرت آدم علیه السلام تاکنون، منشاء و زیربنای بسیاری از رفتارهای انسان بوده است (نجفیان، ۱۳۹۲، ص ۱۳). در زمینه ارتباط هوش و اخلاق نیز، اگر هوش را ظرفیت سازگاری با موقعیت جدید قلمداد کنیم، اخلاق ظرفیت سازماندهی ارزشی به آن موقعیت خواهد بود؛ چراکه مفاهیم اخلاقی، توصیف کننده اعتقادات و ارزش‌های هدایت‌گر افراد در تصمیم‌گیری‌هایشان است (رحیمی، ۱۳۹۰). به‌هرحال، جایگاه اخلاق در جامعه و نیز تأثیرات عمیق و زیاد آن در تمام ابعاد زندگی، موجب گردید که امروزه، نگاه ویژه‌ای به این مقوله شود تا جایی که حتی در این اواخر، اصطلاح تازه‌ای تحت عنوان هوش اخلاقی^۹ مطرح شده است.

تاکنون، تعریف‌هایی از هوش اخلاقی ارائه گردیده است. بارینگ^{۱۰} و تارنر^{۱۱} (۲۰۰۲)، معتقدند که هوش اخلاقی پیشنهاد می‌کند که ما باید به ارزش‌های اخلاق محور توجه داشته و یاد بگیریم آن دسته از مسایل اجتماعی که به وسیله اصول عملی هوشمندانه، هدایت می‌شود را حل کنیم. هر یک از این ارزش‌های اخلاقی بیانگر تأثیر متقابل و مثبتی به شکل تعامل یا معاوضه اجتماعی، مفید و دوطرفه است. بوربا، هوش اخلاقی را به‌صورت ظرفیت تشخیص درست از غلط، داشتن یقین‌های اخلاقی و اقدام بر مبنای آنها، به‌منظور ارائه رفتار درست و شرافتمندانه تعریف کرده است و معتقد است که این هوش، همان ویژگی‌های اساسی یاری‌دهنده تبدیل شدن به یک انسان خوب و شایسته

1. Intelligence

2. Binet, S.

3. mind

4. intellect

5. the soul

6. rationality

7. Aggarwal, J.C.

8. morality

9. moral intelligence

10. Barling, J.

11. Turner, N.

است (بوربا،^۱، ۲۰۰۵، ص ۲۷). از دیدگاه وی هوش اخلاقی شامل هفت فضیلت: همدلی،^۲ وجدان،^۳ خویش‌داری،^۴ احترام،^۵ مهربانی،^۶ بردباری^۷ و انصاف^۸ است. با وجود این هفت فضیلت در چنین هوشی، می‌توان ادعا کرد که این هوش، تمام انواع دیگر هوش انسان را در جهت انجام کارهای ارزشمند، هدایت می‌کند (بهشتی‌فر، اسماعیلی و نکویی مقدم، ۲۰۱۱، ص ۷-۱) به‌گونه‌ای که، افراد با هوش اخلاقی قوی، کار درست انجام می‌دهند، اعمال آنها پیوسته با ارزش‌ها و عقایدشان هماهنگ است، عملکرد خوبی ارائه می‌کنند و همیشه کارها را با اصول اخلاقی پیوند می‌دهند (بوربا، ۲۰۰۵، ص ۲۴).

از دیدگاه لنیک^۹ و کیل^{۱۰} (۲۰۱۱) هوش اخلاقی، آن توانایی تشخیص درست از اشتباه است که با اصول جهانی سازگار باشد. این افراد معتقدند که هوش اخلاقی علاوه بر، داشتن چهار بُعد اصلی ۱. درستکاری^{۱۱} ۲. مسؤلیت‌پذیری^{۱۲} ۳. دلسوزی^{۱۳} ۴. بخشش^{۱۴}؛ در برگیرنده ده بُعد زیر مجموعه (شایستگی) از جمله: انسجام^{۱۵}، صداقت^{۱۶}، شجاعت^{۱۷}، رازداری^{۱۸}، انجام تعهدات فردی / مسؤلیت‌پذیری (پاسخ‌گویی) در برابر تصمیمات شخصی^{۱۹}، خودکنترلی و خودمحدودسازی^{۲۰}، کمک به دیگران (قبول مسؤلیت برای خدمت به دیگران)^{۲۱}، مراقبت از دیگران (مهربانی)^{۲۲}، درک احساسات دیگران (بشر دوستی و رفتار شهروندی)^{۲۳} و درک نیازهای روحی خود (ایمان، اعتقاد و تواضع)^{۲۴} می‌باشد (لنیک و کیل، ۲۰۰۸ و ۲۰۱۱). یک برداشت از این تعریف آن است که اخلاقیات یک اولویت است، یعنی بدان معنا که افراد دارای تمایل ذاتی برای فعالیت با درستی، مسؤلیت، دلسوزی و بخشندگی هستند. مارتین^{۲۵}، راو^{۲۶} و اسلون^{۲۷} (۲۰۰۸، صص ۳۶-۵۱)^{۲۶}، معتقدند هوش اخلاقی اعتقاد عمیق فرد و ارزش‌های اوست که تمامی فعالیت‌ها را هدایت می‌کند و فرایند تصمیم‌گیری اخلاقی مشروط به عوامل جمعیت‌شناختی چون جنسیت، نژاد، ملیت یا فعالیت مذهبی نیست.

آنچه که ما برای انجام کارهای درست به آن نیاز داریم، همان هوش اخلاقی است که با استفاده از آن به یادگیری عمل هوشمندانه و دستیابی به بهترین عمل خوب نزدیک می‌شویم (سیادت و

1. Borba, M.	2. empathy	3. Conscience	4. self- control
5. respect	6. kidney	7. tolerance	8. fairness
9. Lennick, D.	10. Kiel, F.	11. integrity	12. responsibility
13. compassion	14. forgiveness	15. acting consistently (integrity)	
16. telling the truth (honesty)		17. standing up for what is right (courage)	
18. keeping promises (trustworthy)	19. taking responsibility for choices (responsibility)		
20. self-control and self-restraint (discipline and discretion)	21. helping others (service)		
22. actively caring about others (kindness and friendliness)			
23. recognizing other's feelings (courtesy, humility, civility)			
24. recognizing spiritual needs (faith and reverence)			
25. Martin, D.E.	26. Rav, F.	27. Sloan, L.R.	

دیگران، ۱۳۸۸، ص ۲). چرا که به نظر می‌آید هوش اخلاقی می‌تواند گستره و ژرفای توانمندی‌های فکری و عاطفی را در همه مراحل و ابعاد زندگی نمایان سازد. به‌هرحال، هرچند، در ظاهر، تعاریف متفاوتی از هوش اخلاقی شده ولی، در باطن یک معنی و مفهوم را برای هوش اخلاقی بیان می‌نمایند که عبارت است از: پای‌بندی به اصول اخلاقی و داشتن توانایی درک درست از نادرست.

در بخش سنجش هوش اخلاقی، طبق بررسی‌های صورت گرفته، برای اولین بار، پرسش‌نامه هوش اخلاقی (MCI)^۱، در سال ۲۰۰۵، توسط لنینک و کیل ساخته شده است. لنینک و کیل، در مورد پرسش‌نامه هوش اخلاقی، که پایه نظری آن براساس تعریف بوربا (۲۰۰۵) از هوش اخلاقی است، ادعا می‌کنند که این پرسش‌نامه، به‌عنوان توانایی کاربرد اصول اخلاق جهانی در اخلاقیات، اهداف و مراودات یک فرد از روی قاعده به حساب می‌آید (لنینک و کیل، ۲۰۰۵، ص ۴۴). لنینک، کیل و جوردن (۲۰۱۱) این آزمون را جهت تعیین سطح و میزان هوش اخلاقی افراد به‌ویژه مدیران سازمان‌ها به مجامع علمی معرفی کردند. این پرسش‌نامه، دارای یک بخش مشخصات جمعیت شناختی شامل سن، جنس، مدرک تحصیلی، سابقه خدمت، سمت، و یک بخش، مشتمل بر ۴۰ سؤال، از نوع بسته پاسخ است که به بررسی وضعیت ابعاد زیرمجموعه‌ای (شایستگی‌های) هوش اخلاقی، اختصاص دارد. این سؤالات، به صورت مساوی بین ده بُعد زیر مجموعه هوش اخلاقی تقسیم شده و هر شایستگی دارای ۴ سؤال می‌باشد.

بازنگری پژوهش‌های انجام شده در مورد هوش اخلاقی نشان دهنده این است که، ارتباط هوش اخلاقی با: خویش‌داری، مسئولیت‌پذیری، همدردی و جامعه‌پذیری (وات^۲، فراسین^۳، دیکسون^۴ و نیمو^۵، ۲۰۰۰)، جنسیت (روسینسکی^۶ و بوچ^۷؛ حفیظه^۸، زایه‌رول و گشینا، ۲۰۱۲)، موفقیت مدیران (ترنر^۹، بوتجر ملنر و اپیتروپاکی، ۲۰۰۲ و کریشن‌آن^{۱۰}، ۲۰۰۳)، سابقه خدمت و تجربه (روسینسکی و بوچ، ۲۰۰۶)، سن (لانگ لوییس^{۱۱} و لاپوینت^{۱۲}، ۲۰۰۷)، گسترش تعهد و اعتماد (پلسیز^{۱۳}، ۲۰۰۹)، ارتقای جامعه (کلارکن^{۱۴}، ۲۰۱۲) مورد بررسی قرار گرفته است. در ایران نیز پژوهش‌های انجام شده، رابطه و همبستگی مثبت با موضوع‌های روان‌شناختی زیر را نشان داده‌اند:

1. Moral competency inventory
4. Dixon, I.M.
7. Bauch, J.R.
10. Krishnan, V.I.
13. Plessis, A.

2. Watt, M.C.
5. Nimmo, I.
8. Hafizah, N.H.
11. Langlois, I.
14. Clarcken, R.H.

3. Frausin, S.
6. Rucinski, A.
9. Turner, N.
12. Lapointe, C.

ارتباط بین هوش اخلاقی با: رهبری تیمی (سیادت، و همکاران، ۱۳۸۸)، هوش هیجانی و سازمانی (سیادت و مختاری‌پور، ۱۳۸۹)، آموزه‌های دینی (مژدگان و نجفی، ۱۳۹۰)، میزان مشارکت سیاسی (مجلل چوبقلو و همکاران، ۱۳۹۱)، تعهد اخلاقی (فارسی، ۱۳۹۱)، قزوینی و همکاران، ۱۳۹۴)، سبک تدریس اساتید (فریدونی و همکاران، ۱۳۹۲)، رضایت زناشویی (اصغری و قاسمی جوبنه، ۱۳۹۳)، خودشکوفایی و رضایت از زندگی (امامی و همکاران، ۱۳۹۳). همچنین نتایج تحقیق رحمانی‌راد و طباطبایی (۱۳۹۳) نشان داده است که گنجینه غنی و هدایت‌گر قرآن کریم، هفت فضیلت هوش اخلاقی بوربا و چهار اصل هوش اخلاقی لینک و کیل را مورد توجه و سفارش قرار داده است.

اگرچه تحقیقات و نظریه‌پردازی در حوزه هوش اخلاقی نشان دهنده این است که نظریه‌پردازان هوش اخلاقی، سعی در گسترش و تکمیل نظریه خود داشته‌اند؛ اما نتوانسته‌اند تمام ابعاد این هوش را در نظر بگیرند و فقط به یک تعداد اصول ظاهری و دعوت و توصیه افراد بدون داشتن مبنای درونی و اعتقادی بسنده کرده‌اند که خودبه‌خود ضمانت اجرایی خاصی نداشته و حتی رویکرد اکثر توصیه‌های آنان در راستای مؤلفه‌های فردی بوده است. همچنین این دانشمندان، بُعد معنوی و روحی انسان را مورد توجه و دقت قرار ندادند و روح انسان‌گرایی بر نظریه آنها حاکم شده است. حتی به نظر می‌رسد تنها ابزار و راهی را که مؤسسين این نظریه در جهت کشف و تشخیص درست از نادرست در هوش اخلاقی بر آن تأکید دارند، فقط هوش آدمی است و حال آن که ما معتقدیم که در اسلام پایگاه‌های دیگری هم جدای از هوش وجود دارد که آدمی را در تشخیص خوب از بد (در حیطة خاص خود)، یاری می‌رساند از جمله وجدان، فطرت، قلب و وحی و سرانجام اینکه با وجود صفات متعدد و مختلف اخلاقی، این نظریه هوش اخلاقی، در تحدید فضائل هفت‌گانه هوش اخلاقی، هرگز به چرایی این عدد پاسخ نمی‌گوید و به‌نظر می‌رسد بدون پشتوانه نظری متقنی باشد؛ به تعبیر دیگر، فضائل هفت‌گانه هوش اخلاقی در این نظریه، چه پایه‌ای دارند؟ چرا شمار آنها هفت است؟ آیا مبنای این تقسیم و تحدید، پژوهش‌های کاربردی (تربیتی و روان‌شناختی) در حوزه زیستن خوب یا شهروند خوب بودن است، یا منبعی فلسفی (نظریه‌های اخلاقی، انسان‌شناسی فلسفی یا غیره)، علمی (روان‌شناسی تربیت، روان‌شناسی رشد یا غیره) و یا الاهیاتی دارد؟

به‌هرحال، با توجه به این نقدها و ضعف تحقیقات بومی در حوزه روان‌شناسی، بالاخص هوش

اخلاقی، روان‌شناسان و مشاوران ایرانی را به‌طور طبیعی ناگزیر نموده است که در اقدامات تشخیصی و بهبودبخشی به نظریه‌ها و آزمون‌هایی روی آورند که به‌طور عموم، وابسته به فرهنگ غربی بوده و متناسب با سبک زندگی و هویت و منش اخلاقی آنان تدوین و تهیه شده است به‌گونه‌ای که با فرهنگ دینی و ملی و سعادت مردم ما چندان تناسبی ندارد. حتی بررسی‌های مربوط به سنجش هوش اخلاقی در داخل کشور نیز نشان می‌دهد که تاکنون، آزمون بومی مناسبی در حوزه سنجش این هوش، تهیه و هنجاریابی نشده است.

بنابراین، از یک‌سو با توجه به مرکزی و حساس بودن توانمندی‌های اخلاقی در تحول و شکل‌گیری شخصیت انسان و از سوی دیگر، با عنایت به تأکیدات بارزی که در منابع اسلامی^۱ بر مفاهیم اخلاقی وجود دارد و نیز باتوجه به این نکته که در کشور ما تاکنون، پژوهش‌ها بیشتر به معرفی این هوش متمرکز بوده و هنوز کار اسلامی که در آن اقدام به تهیه مؤلفه‌ها یا ابزار اسلامی مناسب برای سنجش آن معرفی شده باشد، در حد جستجوهای انجام شده در این پژوهش، منتشر نشده است؛ لذا تلاش برای دستیابی به ابزار اندازه‌گیری معتبر در زمینه هوش اخلاقی به‌گونه‌ای که، از یک‌سو، با بافت و ساختار ایرانی- اسلامی انطباق داشته باشد و از دیگر سو، تجارب پژوهش‌گران نیز در ساخت آن لحاظ شده باشد و شواهدی تجربی درباره آن توان پیش‌بینی‌کنندگی آن وجود داشته باشد، ضرورت این پژوهش را رقم می‌زند. و درواقع این پژوهش به دنبال پاسخ‌گویی به این سوالات است که: هوش اخلاقی بر اساس منابع اسلامی به چه معناست؟ مؤلفه‌های هوش اخلاقی بر اساس منابع اسلامی چیست؟ ویژگی‌های روان‌سنجی پرسشنامه هوش اخلاقی بر اساس منابع اسلامی چیست؟

روش پژوهش

تحقیق حاضر، از لحاظ هدف تحقیق، جزو تحقیقات بنیادی^۲ (در مقابل کاربردی) به حساب می‌آید (دلور، ۱۳۸۰، ص ۴۸). از روش تحلیل محتوا برای بررسی، توصیف، دسته‌بندی، مقایسه و تجزیه و تحلیل مفاهیم محتوای آشکار پیام‌های موجود در متون دینی مرتبط با موضوع استفاده شد (شریعتمداری، ۱۳۸۸، ص ۷۷) از طرف دیگر، از آنجاکه هدف نهایی این پژوهش، ساخت یک آزمون

۱. مقصود از «منابع اسلامی»، قرآن کریم و روایات چهارده معصوم^{علیهم‌السلام} است که در کتب معتبر شیعی جمع‌آوری شده‌اند (مانند اصول کافی، من لایحضره الفقیه، واف، نهج البلاغه، بحار الانوار و مانند آن).

در زمینه هوش اخلاقی بود مستلزم ارزیابی روایی و اعتبار آن به صورت میدانی بود، بنابراین روش تحقیق در بخش دوم پژوهش، «زمینه‌یابی» خواهد بود (دلاور، ۱۳۸۴، ص ۱۷۵-۱۷۳).

جامعه آماری و حجم نمونه: جامعه آماری این پژوهش را تمامی دانش‌پژوهان مؤسسه امام خمینی علیه السلام و طلاب جامعه الزهراء در سال تحصیلی ۱۳۹۵-۱۳۹۴ تشکیل می‌دهند. حجم این جامعه به طور تقریبی برابر ۸۰۰۰ نفر است. با توجه به اینکه این تحقیق مراحل ابتدایی ساخت آزمون «هوش اخلاقی» را پی‌گیری می‌کند و اساس روش تحلیل داده‌های این تحقیق بر همبستگی است لذا تعداد ۱۰۰ نفر از این جامعه برای این منظور کفایت می‌کند (هومن، ۱۳۸۶، ص ۲۹۹).

از روش نمونه‌گیری در دسترس^۲ (به دلیل عدم امکان دسترسی به لیست اسامی و مشخصات افراد جامعه آماری با توجه به تهیه آزمون به صورت اولیه) استفاده شد. بنابراین محقق با مراجعه به کلاس‌ها و کتابخانه‌های مؤسسه امام خمینی علیه السلام و جامعه الزهراء، آزمون را بین افرادی که متمایل به انجام آن بودند توزیع و بعد از حدود ۲۰ دقیقه جمع‌آوری نمود. در نهایت بعد از جمع‌آوری و حذف پرسش‌نامه‌های ناقص، اطلاعات ۱۰۰ نفر وارد نرم‌افزار آماری و تحلیلی SPSS شد و مورد بررسی و تجزیه و تحلیل قرار گرفت.

ابزار پژوهش: در پژوهش حاضر از دو پرسش‌نامه استفاده شده است:

الف) پرسش‌نامه هوش اخلاقی (MCI): این پرسش‌نامه توسط لنینک و کیل (۲۰۰۵) ساخته شده و دارای ۴۰ گویه می‌باشد و در طیف پنج درجه‌ای (هرگز، به ندرت، گاهی اوقات، اغلب و تمام اوقات)، جهت تعیین سطح و میزان هوش اخلاقی افراد ساخته شده است. روایی و پایایی این پرسش‌نامه، توسط مارتین و آستین (۲۰۱۰) تأیید شده است. آنها آلفای کرونباخ پرسش‌نامه را برای ده شایستگی بین ۰/۶۵ تا ۰/۸۴ به دست آورده‌اند (مارتین و رو، ۲۰۰۸). در ایران نیز برای اولین بار، این پرسش‌نامه توسط آراسته، عزیزی شماری، جعفری‌راد و محمدی جوزانی (۱۳۸۹) هنجاریابی شد. همچنین، پایایی این ابزار توسط مرضیه مختاری‌پور ۰/۹۴ = r گزارش گردیده است (سیادت، کاظمی و مختاری‌پور، ۱۳۸۹).

1. survey

2. convenience sampling

(ب) آزمون محقق ساخته: فرایند ساخت این مقیاس به شرح زیر می‌باشد:

مرحله اول: با توجه به اینکه هوش اخلاقی سازه‌ای تک مفهومی نیست بلکه از کنارهم قرار گرفتن هوش و اخلاق شکل می‌گیرد لذا برای شناخت این مفهوم، استفاده از کلیدواژه‌های مشخص و محدود برای جست‌وجو در منابع اسلامی کاربرد نداشت. از این‌رو پس از مشخص شدن تعریف و مؤلفه‌های هوش اخلاقی در تحقیقات روان‌شناسی موجود، به شیوه توصیفی - تحلیلی در منابع اسلامی و روان‌شناختی به تشکیل پرونده علمی اقدام شد. سپس منابع مورد مطالعه، یادداشت‌برداری، سازماندهی و مورد تجزیه و تحلیل قرار گرفت. به این صورت که با بررسی آیات روایات و تفاسیر موجود، مهم‌ترین فضائل اخلاقی مورد تجزیه و تحلیل دقیق قرار گرفته، خانواده قرآنی و حدیثی تشکیل و سپس با استفاده از روش‌های تفسیری و اجتهادی مورد بررسی و تحلیل و پردازش قرار گرفت.

مرحله دوم: با توجه به تجزیه و تحلیل‌های مرحله قبل، مؤلفه‌های هوش اخلاقی تدوین شد. مؤلفه‌های هوش اخلاقی از نگاه منابع اسلامی بر اساس یافته‌ها و مطابق ملاک مکارم، محاسن و معالی اخلاق، دارای ۱۷ مؤلفه بود و در سه دسته الهی، فردی و اجتماعی جای داده شد.^۱

الف. ویژگی‌های بعد الهی: ۱- تقوی (رضی، ۱۴۱۴ق، ص ۵۴۸) ۲- یقین (باور به خدا) (کلینی، ۱۴۰۷ق، ج ۲، ص ۵۶) ۳- اخلاص (تمیمی آمدی، ۱۴۱۰ق، ج ۱، ص ۳۹) ۴- شکر (کلینی، ۱۴۰۷ق، ج ۲، ص ۵۶).^۵

ب. ویژگی‌های بعد فردی: ۱- حیا (کلینی، ۱۴۰۷ق، ج ۲، ص ۵۵) ۲- صبر (پاینده، ۱۳۸۳، ص ۲۳۹)^۲

۱. این تقسیم برگرفته از تقسیم علامه مصباح بر اساس تقسیم اخلاق به تناسب متعلقات اخلاق بوده که به سه دسته ذیل انجام شده است: الف- اخلاق الهی یعنی کارهای انسانی که به خدا مربوط می‌شود، مثل یاد خدا، ب- اخلاق فردی یعنی کارهایی که به خود شخص مربوط می‌شود و در انجام دادن آنها اصالتاً رابطه با خدا منظور نیست هرچند ممکن است با خدا و حیوانات با مردم هم ارتباط پیدا کند مثل ارضاء غریزه جنسی و ج- اخلاق اجتماعی که محور اصلیش ارتباط انسان با دیگران است و از معاشرت با دیگران و زندگی اجتماعی پدید می‌آید: مثل احسان و احترام به دیگران (مصباح یزدی، ۱۳۸۳، ص ۲۴۲-۲۴۱).

۲. التَّقَى رَيْسُ الْأَخْلَاقِ.

۳. إِنَّ اللَّهَ عَزَّوَجَلَّ حَصَّ رُسُلَهُ بِمَكَارِمِ الْأَخْلَاقِ مِنْهَا ... الْيَقِينُ وَ ...

۴. الْإِخْلَاصُ شَيْمَةٌ أَفْضَلُ النَّاسِ. (شیمه انسان خُلقه؛ العین، ج ۶ ص ۲۹۳).

۵. إِنَّ اللَّهَ عَزَّوَجَلَّ حَصَّ الْأَنْبِيَاءَ بِمَكَارِمِ الْأَخْلَاقِ قَالَ قَلْتُ جُعِلْتُ فِدَاكَ وَمَا هُنَّ قَالَهُنَّ ... وَالشُّكْرُ وَ ...

- ۳- صداقت (حر عاملی، ۱۴۰۹ق، ج ۱۵، ص ۲۵۸) ۴- شجاعت (کلینی، ۱۴۰۷ق، ج ۲، ص ۵۵) ۴
 ۵- امانت‌داری (کلینی، ۱۴۰۷ق، ج ۲، ص ۵۵) ۶- محبت به دیگران (کلینی، ۱۴۰۷ق، ج ۲، ص ۱۰۲) ۶
 ج. ویژگی‌های بعد اجتماعی: ۱- بخشش (تمیمی آمدی، ۱۴۱۰ق، ج ۱، ص ۱۴۰) ۲- انصاف
 (تمیمی آمدی، ۱۴۱۰ق، ج ۱، ص ۴۷) ۳- مدارا با دیگران (تمیمی آمدی، ۱۳۶۶، ج ۲، ص ۲۵۰) ۹
 ۴- سخاوت (تمیمی آمدی، ۱۴۱۰ق، ج ۲، ص ۲۰۶) ۵- ایثار (تمیمی آمدی، ۱۴۱۰ق، ج ۱، ص ۵۴) ۱۱
 ۶- وفای به عهد (تمیمی آمدی، ۱۴۱۰ق، ج ۱، ص ۱۹۴) ۷- پاسخ خوبی به بدی (تمیمی آمدی،
 ۱۴۱۰ق، ج ۲، ص ۲۲۷) ۱۳.

مرحله سوم: به‌منظور سنجش مؤلفه‌ها و گویه‌ها بر اساس مستندات، فرمی تنظیم و به ۱۱ کارشناس علوم اسلامی و روان‌شناسی داده شد تا نظر خود را در زمینه میزان مطابقت هر گویه با مستند ذکر شده در یک مقیاس لیکرت چهار درجه‌ای (خیلی زیاد، زیاد، کم، خیلی کم) اعلام نمایند. برای محاسبه آماری از روش تطابق کندال استفاده شد.

مرحله چهارم: پس از اعمال نظرات کارشناسان و اصلاح و جای‌گزین کردن و جابجایی جزئی در گویه‌ها یک پرسش‌نامه ۴۸ سوالی برای اجرا آماده شد. مرحله پنجم: اجرای پرسش‌نامه در جامعه مورد نظر و بررسی روایی و اعتبار آن.

۱. الْمَكَارِمُ عَشْرٌ ... وَرَأْسُهُنَّ الْحَيَاءُ.
۲. قُلْتُ فَمَا أَفْضَلُ الْأَخْلَاقِ قَالَ الصَّبْرُ وَ ...
۳. قِيلَ لِرَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ وَسَلَّمَ أَيُّ الْأَخْلَاقِ أَفْضَلُ قَالَ.. وَالصُّدُقُ.
۴. إِنَّ مِنْ مَكَارِمِ الْأَخْلَاقِ .. وَصِنْتُ النَّبَأْسَ وَ ... (نقل العلامة المجلسي في مرآة العقول، ج ۷، ص ۳۴۴ المراد بالبأس الشجاعة والشدّة في الحرب وغيره)
۵. إِنَّ مِنْ مَكَارِمِ الْأَخْلَاقِ ... أدَاءُ الْأَمَانَةِ وَ ...
۶. أَفْضَلُكُمْ أَحْسَنُكُمْ أَخْلَاقًا الْمُؤْتَمِنُونَ أَكْنَافًا الَّذِينَ يَأْتُونَ وَيُؤَلَّفُونَ وَتَوَطَّأَ رِحَالَهُمْ.
۷. الْعُقُوبُ تَأْجُ الْمَكَارِمِ.
۸. الْإِنْسَانُ أَفْضَلُ الْفَضَائِلِ.
۹. أَفْضَلُ شَيْءٍ الرِّفْقُ.
۱۰. أَكْرَمُ الْأَخْلَاقِ السَّخَاءُ.
۱۱. الْإِيثَارُ أَعْلَى الْمَكَارِمِ.
۱۲. أَفْضَلُ الصُّدُقِ الْوَفَاءُ بِالْعَهْدِ.
۱۳. إِنَّ مَقَابِلَةَ الْإِسَاءَةِ بِالْإِحْسَانِ وَالْجَرِيمَةَ بِالْغَفْرَانِ لَمِنْ أَحْسَنِ الْفَضَائِلِ وَأَفْضَلِ الْمَخَامِدِ.

یافته‌های پژوهش

یافته‌های پژوهش در دو قسمت شواهد مربوط به روایی و شواهد مربوط به اعتبار پرسش‌نامه هوش اخلاقی اسلامی ارائه می‌شود.

الف. بررسی روایی آزمون هوش اخلاقی اسلامی

۱. روایی محتوای آزمون

روایی محتوایی مؤلفه‌ها: جهت سنجش روایی مؤلفه‌های هوش اخلاقی از نظرات ۱۱ کارشناس استفاده شد. میانگین نمرات بالاتر از ۳ و میانگین کل $3/7$ و انحراف استاندارد $0/43$ و واریانس $0/31$ نشان دهنده این است که از نظر کارشناسان تجربه دین و روان‌شناسی، مؤلفه‌های نظری هوش اخلاقی اسلامی در حد «زیاد» و «خیلی زیاد» با مستندات دینی مطابقت دارد. ضریب تطابق کندال $0/287$ و مقدار خی دو $47/306$ در سطحی معناداری $0/0001$ میزان توافق بالای کارشناسان خبره در مورد موافقت مؤلفه‌ها با مستندات را نشان می‌دهد. میانگین کل ارزیابی کارشناسان برابر با $3/27$ از ۴ نمره به دست آمد یعنی تا ۹۲ درصد مؤلفه‌ها با مستندات هماهنگ هستند.

روایی محتوای گویه‌ها: جهت سنجش روایی ۴۸ گویه هوش اخلاقی نیز از نظرات ۱۱ کارشناس استفاده شد. میانگین نمرات بالاتر از $3/27$ با انحراف استاندارد $0/56$ و واریانس $0/32$ نشان دهنده این است که گویه‌ها از نظر کارشناسان در حد «خیلی زیاد» با مستندات تطبیق دارند. ضریب تطابق کندال $0/278$ و مقدار خی دو $47/306$ در سطحی معناداری $0/0001$ میزان توافق بالای کارشناسان خبره در مورد موافقت گویه‌ها با مستندات و نحوه دلالت آنها را نشان می‌دهد.

۲. روایی سازه آزمون

برای بررسی روایی سازه از محاسبه همبستگی خرده مؤلفه‌ها با یکدیگر و نمره کل آزمون و همچنین همبستگی مؤلفه‌های هر خرده مؤلفه با نمره کل استفاده گردید.

الف) همبستگی خرده مؤلفه‌ها با نمره کل آزمون و نمره خرده مؤلفه‌ها با یکدیگر و با نمره کل به لحاظ نظری، برای برآورد روایی سازه، نمره کل آزمون با مؤلفه‌ها باید همبستگی بالایی داشته باشد و مؤلفه‌ها با هم همبستگی اندکی داشته باشند. همان‌گونه که در جدول ۱ نشان می‌دهد، این شرط تأمین شده است.

نتایج جدول فوق بیان‌گر رابطه نسبتاً قوی مؤلفه‌ها با کل آزمون است. همبستگی مؤلفه‌ها با یکدیگر نسبتاً کم است که نشان دهنده استقلال مؤلفه‌ها از یکدیگر و روایی مطلوب برای سازه آزمون است.

۳. روایی ملاک آزمون

در روایی ملاک، ارتباط آزمون با دیگر آزمون‌ها بررسی می‌شود. بنابراین برای بررسی روایی وابسته به ملاک، از آزمون هوش اخلاقی لنینک و کیل (MCI) استفاده شد. با اجرای هم‌زمان این آزمون با آزمون محقق ساخته، به بررسی میزان همبستگی بین دو آزمون اقدام شد. نتایج نشان از همبستگی معنادار این دو آزمون برابر با ۰/۸۴ دارد و این همبستگی بیانگر این است که روایی ملاکی این آزمون در حد بالا می‌باشد و آزمون هوش اخلاقی را اندازه‌گیری می‌کند.

الف- بررسی روایی آزمون هوش اخلاقی اسلامی

برای برآورد اعتبار پرسش‌نامه از روش همسانی درونی و روش دونیمه‌سازی استفاده شد. ۱. همسانی درونی: برای سنجش قابلیت اعتبار آزمون، از روش همسانی درونی استفاده شد. به منظور برآورد همسانی درونی آزمون در این پژوهش، از روش آلفای کرونباخ بهره گرفته شد. در جدول ۲، نتایج ضرایب آلفای کرونباخ آزمون نشان داده شده است.

جدول ۲: ضرایب آلفای کرونباخ مؤلفه‌های آزمون هوش بر منابع اسلامی

شماره گویه	گویه	ضریب آلفای کرونباخ (۰/۷۰)
۱	ایمان به خداوند موجب می‌شود تا مسائل اخلاقی را رعایت کنم.	ضریب آلفای کرونباخ (۰/۷۶)
۲۰	یقین دارم قدرت عظیم خداوند در کار جهان، حکم فرماست.	
۳۷	ایمان به خداوند موجب می‌شود تا مرتکب خطا نشوم.	
تقوا		
۱۰	رفتار من با ارزش‌های دینی‌ام مطابقت دارد.	ضریب آلفای کرونباخ (۰/۷۷)
۱۳	از نافرمانی خدا پرهیز می‌کنم.	
۲۷	انجام وظایف شرعی برایم اهمیت دارد.	
اخلاص		
۵	خشنودی خدا برایم از خشنودی خود یا دیگران مهم‌تر است.	ضریب آلفای کرونباخ (۰/۷۶)
۳۱	در کارهایم رضای خداوند را در نظر می‌گیرم.	
۴۸	سعی می‌کنم در کارهایم رضای خدا را در نظر بگیرم.	
شکر		
۱۵	از شکرگزاری لذت می‌برم.	

همواره شاکر نعمت‌های خدا هستم.	۴۰
نسبت به کارهای خوب دیگران قدردانی می‌کنم.	۴۶
صبر	ضریب آلفای کرونیباخ (۰/۶۰)
می‌توانم دشواری‌ها را در مسیر اهداف متعالی و الهی تحمل کنم.	۶
نسبت به مسائل ناخوشایند واکنش‌های منطقی از خود نشان می‌دهم.	۲۳
شبهوات، باعث خروج من از دایره عقل و شرع نمی‌شوند.	۲۴
حیا	ضریب آلفای کرونیباخ (۰/۷۴)
توجه به نظارت خداوند مرا از ارتکاب گناهان باز می‌دارد.	۷
حیا از خدا باعث می‌شود کار ناشایست از من سر نزنند.	۲۶
محبت به دیگران	ضریب آلفای کرونیباخ (۰/۹۶)
به اطرافیانم علاقه دارم.	۳
نسبت به اطرافیان، دلسوز و مهربانم.	۱۶
رابطه‌ام با دیگران گرم و صمیمی است.	۳۸
مدارا با دیگران	ضریب آلفای کرونیباخ (۰/۶۰)
رفتار بد دیگران را به ملایمت پاسخ می‌دهم.	۸
نسبت به اشخاص با سلیقه‌های متفاوت، مدارا می‌کنم.	۲۹
توانایی سازگاری با افراد مختلف را دارم.	۳۶
صداقت	ضریب آلفای کرونیباخ (۰/۵۸)
اطرافیان مرا به عنوان انسانی راستگو می‌شناسند.	۴
دروغ نمی‌گویم.	۲۱
منتقدم راست‌گویی همیشه نتیجه‌بخش است.	۴۲
سخاوت	ضریب آلفای کرونیباخ (۰/۶۴)
از نظر مالی به دیگران کمک می‌کنم.	۱۱
بدون منت به دیگران کمک مالی می‌کنم.	۲۸
انصاف	ضریب آلفای کرونیباخ (۰/۷۲)
در روابط اجتماعی، اهل انصاف هستم.	۱۹
آنچه را برای خودم می‌پسندم برای دیگران نیز همان را می‌پسندم.	۳۲
به هنگام انتقاد از دیگران، انصاف را رعایت می‌کنم.	۴۷
وفای به عهد	ضریب آلفای کرونیباخ (۰/۷۶)
آدم خوش‌قولی هستم.	۹
فرد متعهدی هستم.	۱۲
زمانی که با کسی پیمان می‌بندم به آن وفا می‌کنم.	۴۱
امانت‌داری	ضریب آلفای کرونیباخ (۰/۵۰)
در حفظ امانت دیگران، کوشا هستم.	۲
امانت دیگران را باز می‌گردانم.	۳۳
عفو	ضریب آلفای کرونیباخ (۰/۷۲)
می‌پذیرم که افراد در رابطه با من گاهی اشتباه می‌کنند.	۱۴

از اشتباه دیگران می گذرم.	۳۰
نسبت به کسی که در حقم خطایی مرتکب شود تلاش می کنم او را ببخشم.	۴۳
شجاعت	ضریب آلفای کرونیاخ (۰/۶۵)
بدون واهمه از دیگران وظایفم را انجام می دهم.	۱۷
اطرافیان مرا فردی شجاع می دانند.	۲۵
از گفتن و عمل به حق باکی ندارم.	۳۹
ایثار	ضریب آلفای کرونیاخ (۰/۷۳)
در رفاه و امکانات، دیگران را بر خود مقدم می دارم.	۱۸
در انجام وظایف جمعی دشوار، پیش قدم می شوم.	۲۲
می توانم برای کمک به دیگران از حق خودم بگذرم.	۴۴
پاسخ خوب به بدی	ضریب آلفای کرونیاخ (۰/۸۴)
اهل بخشش و عطاء هستم حتی نسبت به آنهایی که مرا محروم می کنند.	۳۴
بدی افراد را با خوبی جواب می دهم.	۳۵
من به آدمها خوبی می کنم اگرچه در حقم بدی کنند.	۴۵

آلفای به دست آمده برای کلی آزمون ۰/۹۶ محاسبه شده است.

۲. روش دو نیمه سازی: روش دیگر برای محاسبه اعتبار این آزمون استفاده از روش دو نیمه سازی اسپیرمن براون و گاتمن بوده است. جدول ۳ مقادیر به دست آمده را نشان می دهد.

جدول ۳: نمرات دونیمه سازی آزمون هوش اخلاقی اسلامی

نیمه اول	مقدار	۰/۹۱
تعداد گویهها	۳۴	
نیمه دوم	مقدار	۰/۹۱
تعداد گویهها	۳۴	
مجموع تعداد گویهها	۴۸	
همبستگی بین دو فرم		۰/۸۹
ضریب اسپیرمن - براون	تساوی تعداد گویهها	۰/۹۴
	عدم تساوی تعداد گویهها	۰/۹۴
ضریب دو نیمه سازی گاتمن		۰/۹۳

طبق جدول فوق نتیجه دو نیمه سازی اسپیرمن براون برای هر دو نیمه برابر با ۰/۹۴ است و ضریب دو نیمه سازی گاتمن برای آزمون محقق ساخته برابر با ۰/۹۳ ارزیابی شده است که نشان دهنده اعتبار مناسب آزمون است.

بحث و نتیجه‌گیری

بر اساس یافته‌های پژوهش، می‌توان به‌طور کلی ساختار هوش اخلاقی از نگاه اسلام با نظریات موجود را در قالب شش نکته مورد مقایسه قرار داد:

۱. به‌نظر می‌آید تنها ابزار کشف و تشخیص درست از نادرست اخلاقی از نظر هوش اخلاقی معاصر، فقط هوش آدمی است درحالی‌که از نگاه اسلام پایگاه‌های دیگری هم در تشخیص خوب از بد یاری می‌رساند که می‌توان به وجدان، فطرت، قلب و وحی اشاره نمود؛

۲. در هوش اخلاقی معاصر به مبدأ و معاد توجه خاصی نشده است درحالی‌که توجه به مبدأ و به شکل مؤکد آن به معاد در هوش اخلاقی اسلامی محرز و مبنایی است؛

۳. رویکرد اکثر توصیه‌ها در هوش اخلاقی معاصر بر مؤلفه‌های فردی می‌باشد درحالی‌که رویکرد توصیه‌ای هوش اخلاقی اسلامی در راستای مؤلفه‌های فردی، اجتماعی و به‌ویژه الهی می‌باشد؛

۴. در هوش اخلاقی معاصر به مؤلفه نیت و قصد بها داده نشده است درحالی‌که از نظر اسلام بین نیت و عمل تفاوت وجود دارد. نیت امری درونی و پایه است و خود عمل، حاصل و نتیجه آن؛

۵. روح حاکم بر هوش اخلاقی غرب، روح مادی و تأکید بر نفع مشترک طرفینی است و حال آن‌که حاکمیت در هوش اخلاقی از نظر اسلام متعلق به روح معنوی است که گاهی در ظاهر، حتی هیچ نفعی برای خود فرد هم ندارد مثل ایثار؛

۶. و سرانجام این‌که ارائه دهندگان هوش اخلاقی معاصر در ساختار خود تنها به توصیه و تأکید بر یک سری اصول ظاهری اخلاقی بدون داشتن مبنای درونی، فلسفی و یا الاهیاتی تمرکز نموده‌اند درحالی‌که تمرکز در هوش اخلاقی از نگاه اسلام، روی توصیه و تأکید افراد بر یک سری فضایل با ریشه در منابع محکم الهی می‌باشد.

بر این اساس، با توجه به تعریف و نظرات معاصر ارائه شده در خصوص هوش، هوش اخلاقی و تمایزات آن با هوش اخلاقی از نظر اسلام و نیز با عنایت به وجود ابزارهای معرفتی و تشخیصی اخلاق در اسلام می‌توان تا پیدا شدن تعریفی جامع‌تر برای هوش اخلاقی تعریفی به شکل زیر پیشنهاد داد:

هوش اخلاقی از دیدگاه نظریات اسلامی، سازه‌ای است روان‌شناختی، مبتنی بر توانمندی‌های شناختی که موجب می‌شود فرد بر اساس پایگاه‌های شناخت اخلاقی اسلام در موقعیت‌های مختلف، قضاوت ارزشی به موقع و مناسب داشته و به شکل سازگارانه رفتار اخلاقی شایسته از خود نشان دهد.

در این تعریف کوشیده شده است تا هم معیارهای مورد وفاق بیشتر صاحب نظران در زمینه هوش لحاظ شود^۱ و هم به جهت مفهومی، شروط جامعیت، مانعیت و صرفه جویی^۲ را تا حد امکان احراز کند. بر این اساس می توان به هوش اخلاقی، چهار نکته را نسبت داد: نخست این که این هوش، نوعی توانایی است نه گونه ای از رفتار یا ویژگی اخلاقی، سپس، درونی است یعنی فطری و جهان شمول است. همچنین، تغییر پذیر است یعنی از آموزش، فرهنگ و جهان بینی و... اثر می پذیرد، و سرانجام این که، سازگاری محور است یعنی سازگاری مؤثری با خود، دیگران و خدا دارد.

پس از مشخص شدن تعریف، به متون دینی مراجعه شد. براساس یافته ها، مطابق ملاک مکارم، محاسن و معالی اخلاق، ساختار هوش اخلاقی با استخراج ۱۷ مؤلفه و گنجانده شدن آنها در سه دسته الهی، فردی و اجتماعی به شکل زیر به دست آمد:

الف- ویژگی های بعد الهی: تقوی، یقین، اخلاص و شکر؛

ب- ویژگی های بعد فردی: حیا، صبر، صداقت، شجاعت، امانت داری و محبت؛

ج- ویژگی های بعد اجتماعی: بخشش، انصاف، مدارا، سخاوت، ایثار، وفای به عهد، پاسخ خوبی به بدی.

در ادامه بعد از ساخت آزمون، روایی آن با سه شیوه؛ روایی محتوا، روایی وابسته به ملاک و روایی سازه مورد بررسی قرار گرفت و در انتها این نتیجه حاصل شد که چنین آزمونی روایی لازم برای سنجش هوش اخلاقی را مطابق با آنچه از اسلام برداشت می شود دارا است. به عبارت دیگر این آزمون، سازه هوش اخلاقی در پرتو اخلاق افراد را که به دنبال اندازه گیری آن است، مورد سنجش قرار داده و برای استنباط نمره هوش اخلاقی در پرتو اخلاق پاسخ دهنده گان، ابزاری مفید، بامعنا و مناسب به حساب می آید.

در پایان باید این نکته را هم اضافه نمود که عمل به شیوه های خاص همراه بانگیزه های درونی مثبت و ترویج رفتار اخلاقی می تواند شخصیت هایی را شکل دهد که موجب توسعه ارزش ها و فضیلت ها شود. همچنین با توسعه ارزش های اخلاقی و فضیلت ها و پرورش افراد پایبند به اصول اخلاقی است که می توان افرادی را تربیت نمود که در مقابل فشارهای منفی اطراف مقاومت کرده و قادر به اخذ تصمیمات اخلاقی مناسب باشند و در نهایت باعث ارتقاء و گسترش رفتار اخلاقی در جهت تحقق اهداف متعالی انسانی- اسلامی در خود و جامعه شوند.

۱. به طور مثال استنبرگ (۱۹۹۷) را مقایسه کنید با مقیاس های گاردنر ۱۹۸۳؛ از جمله ویژگی های هوش را می توان پردازش، سازگاری

2. Parsimony

و انتخاب و تصمیم نام برد.

محدودیت‌ها و پیشنهاده‌ها: از آنجایی که جامعه آماری پژوهش حاضر را طلاب حوزه علمیه قم تشکیل می‌داد بنابراین جامعه آماری جامعه‌ای مذهبی و تحصیل کرده بوده است لذا در تعمیم نتایج به دیگر جامعه‌های آماری باید دقت نمود. همچنین حجم نمونه قابل استفاده در پژوهش به ۱۰۰ آزمودنی محدود بود که این محدودیت در حجم نمونه سبب گردید تا تحلیل عوامل هوش اخلاقی بر اساس روش‌های روان‌سنجی و آماری امکان‌پذیر نباشد بنابراین، اجرای آزمون در حجم بزرگ‌تری از آزمودنی‌ها، به‌گونه‌ای که بررسی تحلیل عاملی هوش اخلاقی بر مبنای روش‌های آماری میسر گردد پیشنهاد می‌گردد. همچنین، اجرای هم‌زمان پرسش‌نامه محقق ساخته در دو یا چند جامعه با تفاوت‌های مذهبی، تحصیلی، سنی ... و مقایسه نتایج با یکدیگر و نیز استخراج راه‌ها و تکنیک‌های علمی و عملی در جهت افزایش میزان هوش اخلاقی افراد دو پیشنهاد دیگری است که می‌توان ارائه داد.

منابع

- اصغری، فرهاد و قاسمی جوبنه، رضا (۱۳۹۳)، «بررسی رابطه بین هوش اخلاقی و گرایش‌های مذهبی با رضایت زناشویی در معلمان متأهل»، مجله مشاوره و روان‌درمانی خانواده، سال چهارم، شماره ۱، ص ۶۵-۸۴.
- امامی، زهرا؛ مولوی، حسین و کلاتری، مهرداد (۱۳۹۳)، «تحلیل مسیر اثر هوش معنوی و هوش اخلاقی بر خودشکوفایی و رضایت از زندگی در سالمندان شهر اصفهان»، فصلنامه دانش و پژوهش در روان‌شناسی کاربردی، سال پانزدهم، شماره ۵۶، ص ۴-۱۳.
- آراسته، حمیدرضا؛ عزیزی شمایی، مصطفی؛ جعفری راد، علی و محمدی جوزانی، زهره (۱۳۸۹)، «بررسی وضعیت هوش اخلاقی دانشجویان دانشگاه‌های دولتی شهر تهران»، فصلنامه راهبرد فرهنگ، سال سوم، شماره ۱۱، ص ۲۰۱-۲۱۵.
- بهرامی، محمدمامین؛ اصمی، مریم؛ فاتح پناه، آزاده؛ دهقانی تفتی، آزاده و احمدی، غلامرضا (۱۳۹۱)، «سطح هوش اخلاقی اعضای هیأت علمی و کارکنان دانشگاه علوم پزشکی شهید صدوقی یزد»، مجله اخلاق و تاریخ پزشکی، دوره پنجم، شماره ۶، ص ۷۷-۸۵.
- پاینده، ابوالقاسم (۱۳۸۳)، نهج الفصاحه، مجموع سخنان و خطبه‌های حضرت رسول اکرم ﷺ، گردآورنده تصحیح و تنظیم پیمانی، عبدالرسول و شریعتی، محمدمامین، اصفهان: خاتم‌الانبیاء.
- تمیمی آمدی، عبدالواحدبن محمد (۱۴۱۰ق)، غررالحکم و دررالکلم، چاپ دوم، قم: دار الکتب الاسلامیه.
- حسین چاری، مسعود و فریده، یوسفی (۱۳۸۶)، هوش سنجی، یک قرن تلاش، دورنمای قرن بیست و یکم، همایش ملی نکوداشت دکتر پریخ دادستان.
- دلاور، علی (۱۳۸۰)، مبانی نظری و عملی پژوهش در علوم انسانی و اجتماعی، تهران: رشد.
- دلاور، علی (۱۳۸۴)، احتمالات و آمار کاربردی در روان‌شناسی و علوم تربیتی، تهران: رشد.
- سیدادت، سیدعلی؛ مختاری پور، مرضیه و کاظمی، ایرج (۱۳۸۸)، «رابطه بین هوش اخلاقی و رهبری تیمی در مدیران آموزشی و غیرآموزشی از دیدگاه اعضای هیأت علمی دانشگاه علوم پزشکی اصفهان ۸۸-۱۳۸۷» فصلنامه مدیریت سلامت، دوره ۱۲، شماره ۳۶، ص ۶۳-۷۱.
- سیدادت، سیدعلی؛ ایرج، کاظمی و مختاری پور، مرضیه (۱۳۸۹)، «بررسی مقایسه‌ای رابطه بین هوش سازمانی و رهبری تیمی در بین اعضای هیأت علمی دانشگاه‌های دولتی اصفهان»، مجله چشم‌انداز مدیریت دولتی، شماره ۱، ص ۸۷-۹۹.
- شریعتمداری، علی (۱۳۷۴)، روان‌شناسی تربیتی، تهران: امیر کبیر.
- شریف الرضی، محمد بن حسین (۱۴۱۴ق)، نهج البلاغه (للصبحی صالح)، محقق فیض الإسلام، قم: هجرت.
- کلینی محمدبن یعقوب (۱۴۰۷ق)، اصول کافی، تصحیح غفاری، علی و آخوندی، محسن، تهران: دارالکتب الاسلامیه.
- مژدگان، سپیده و نجفی، مینا (۱۳۹۰)، بررسی رابطه آموزه‌های دینی توسط والدین با پرورش هوش اخلاقی کودکان سنین ۶ تا ۱۲ سال شهر تهران، اولین همایش ملی آموزش در ایران، شماره ۸، تهران.
- مصباح یزدی، محمدتقی (۱۳۸۳)، اخلاق در قرآن، قم: انتشارات مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی ﷺ.
- میردریکوندی، رحیم (۱۳۹۰)، عقل دینی و هوش روان‌شناختی، قم: مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی ﷺ.
- نجفیان، مهدی؛ علوی، حمیدرضا و لسانی، مهدی (۱۳۹۰)، ارتباط سنجی هوش اخلاقی و درگیری شغلی کارمندان دانشگاه شهید باهنر کرمان، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، رشته مدیریت آموزشی، دانشگاه شهید باهنر کرمان.

- Beheshtifar, M. Esmaili, Z. & Nekoie Moghadam M. (2011) Effect of moral intelligence on leadership. *Eur J Econ Finan Admin Sci*; 43: 1-7
- Borba, M. (2005). The step-by-step plan to building moral intelligence. *Nurturing kids Heart & Souls*, National Educator Award: Josse-Bass, p.3-4
- Clarke, R.H. (2012). Moral intelligence in the schools Online Submission, Paper Presented at the Annual Meeting of the Michigan Academy of Sciences. 485- 08.
- Farsi M. (2012) An analysis of the effect of spiritual intelligence and moral intelligence on marital dissatisfaction and infidelity among married individual in Yasouj city. Master thesis, Yasouj: Islamic Azad University.
- Hafizah, N.H, Zaihairul, I. & Geshina, A M. (2012). Moral Competencies among Malaysian Youth. *Health and the Environment Journal*, 2(1):10-12.
- "Heart & Souls", National Educator Award: Josse-Bass, p.3-4
- Krishnan, V.R. (2003), Power and moral leadership: Role of selfoth agreement, *Leadership Organization journal*, 4(6), 345-51.
- Langlois, L. & Lapointe, C. (2007) Ethical leadership in Canadian school organizations. *Educational Managers Administration and Leadership*; 35(2): 247-60.
- Lennick, D. & Kiel, F. & Jordan, K. (2011). *Moral Intelligence, Enhancing Business Performance and Leadership Success in Turbulent Times*. New York: Prentice Hall. 21.
- Lennick, D. & Kiel, F. (2008), *Moral Intelligence: Enhancing Business Performance & Leadership Success*. Pennsylvania: Wharton School Publishing .
- Lennick, D. & Kiel, F. (2005). moral intelligence the key to enhancing business Performance and leader ship success Wharton school publishing an imprint of Pearson education p: 5-7, 17-18, 23, 29, and 45
- Martin, D.E. & Austin B. (2010). Validation of the Moral Competency Inventory Measurement Instrument: Content, Construct, Convergent and Discriminant Approaches. *Management Research . Review*. Vol. 33 Iss: 5. pp. 437 – 451.
- Martin, D.E & Sloan L.R. & Rav, F. (2008). Plagiarism Integrity and Workplace Deviance: A Criterion Study. *Ethics And Behavior*. 19, 36-51.
- Rahimi, G.R. (2011). The Implication of Moral Intelligence and Effectiveness in Organization: Are They Interrelated? *Inter J Marketing Technol*. 1, 68-73.
- Rucinski D.A, Bauch P.A (2006) Reflective, ethical and moral constructs in educational leadership preparation: Effects on graduates' practices. *Journal of Educational Administration*.; 44(5): 487-508.
- Turner N, Barling J, Epitropaki O, Butcher V, Milner C. (2002). Transformational leadership and moral reasoning. *Journal of Applied Psychology*; 87(2): 304-310.
- Turner, N. & Barling, J. (2002). "Transformational leadership and moral reasoning", *Journal of Applied Psychology*, 87(2), P.p:301-310
- Watt, M. C.S, Frausin; J. Dixon & S. Nimmo (2000). Moral Intelligence in a Sample of Incarcerated Females. *Criminal Justice and Behavior*. 27. 3. 330-355